

ДИНДАРЛЫҚТЫҢ ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

¹*Захай Арнагүл*, ²*Тышхан Кеңшілік*

¹*arnagul.zahay@mail.ru*, ²*kenshe76@mail.ru*

^{1,2}*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті*
(Астана, Қазақстан)

¹*Zahai Arnagul*, ²*Tyshkhan Kenchyk*

¹*arnagul.zahay@mail.ru*, ²*kenshe76@mail.ru*

^{1,2}*L.N. Gumilev Eurasian National University*
(Astana, Kazakhstan)

Аңдатпа. Мақалада қазақ дүниетанымындағы діндарлықтың көрінісі, қазақ ғұламаларының еңбектері қаралады. Салт-дәстүрі мен ислам дінінің құндылықтары, қазақ халқының діни дүниетанымы туралы рухани мұралары талданады. Ақын-жыраулардың, билердің, ағартушылардың көзқарастары қарастырылады. Қазақ дәстүрі құран аяттарымен, пайғамбар хадистерімен ұштасып жатқандығына дәлел келтіріледі. Олардың тек шарифат талаптары мен құлшылықтарды дәріптеумен шектелмей, адамзаттық адамгершілік құндылықтардың жаршысы болғандығы көрсетіледі. Дәстүрлі түсініктегі діндарлықтың ауқымы әлдеқайда кең, анағұрлым маңыздылығы түсіндіріледі.

Түйін сөздер: Ұлттық дүниетаным, дін, дәстүр, ұлттық құндылық, адамгершілік, ар-ождан, аксиология, этика.

Кіріспе

Әлемдегі әрбір ұлттың ғасырлар бойы жинақтаған рухани байлығы діни құндылықтармен астарласатындықтан, қазақ халқының да ислам құндылықтарымен тікелей байланысатын рухаи байлығы мен діни құндылықтары бар. Ислам – бүгінгі таңда он бес ғасыр бойы әлемнің миллиардтаған адамдарының, әр түрлі этникалық қауымдастықтың, оның ішінде қазақ этносының да тұрмыс-салты мен дүниетанымына ықпал еткен күрделі тарихи жүйе. Ол туралы өз заманының атақты философы Бертран Рассел: «Еуропа варварлыққа бой алдырғанда, Шығыстың басымдығы әскери істе ғана көрініп қоймай, ислам әлемінде ғылым, философия, поэзия және өнердің барлық түрлері гүлденіп, дамыды. Еуропалықтар өздерінің таяз танымымен бұл кезенді «қараңғы ғасыр» деп атайды, бірақ христиандық Еуропа үшін қараңғылық басқанымен, Андалусияда

яғни, Исламдық Испанияда бұл кезеңде керемет өркендеген мәдениет қалыптасқан болатын» [1], – деп суреттейді. Тарихи деректерді сараптасақ, ортағасырлық Қазақстанда исламдану үрдісі сонау VIII ғасырдан бастау алып, X-XII ғасырларда шарықтау кезеңінен өткенін (Қарахандықтар дәуірі), одан кейін Алтын Орда кезіндегі діни-мәдени өрлеуде ислам Қазақстанның далалық аймақтарында толық және біржола үстемдік құрғандықтан, қазақ хандығы толыққанды мұсылман мемлекеті ретінде дамығанын көреміз. Қазір қоғамда «мұсылман мемлекеті» деген түсініктен үрейлену бар. Бұл – теократиялық ел деген сөз емес. Ел тұрғындарының басым көпшілігі ұстанатын дінді шартты түрде назарға алу үрдісі қалыптасқандықтан, Қазақстан мұсылман мемлекеттерінің қатарында саналады. Бірақ зайырлылық ұстанымдар мен зайырлы құқықтық негіздер бұған нұқсан келтірмейді. Бұған тұрғындарының тоқсан пайыздан астамы мұсылман елдерінің өзінде зайырлы құқықтық жүйе қалыптасқаны дәлел болады. Шарифат заңдарына негізделген кейбір араб елдерінің өзінде баламалы түрде құқықтық нормалар қарастырылғанын назарға алсақ, біздің еліміз зайырлы мемлекет болып қала беретініне күмән жоқ.

Тарихи құндылықтарды түгендемей, қазақ халқының рухани түлеуінің мүмкін еместігі, тарихи, ділдік, діни және тілдік сабақтастық ұлттық идеологияның өзегі екені барынша сезіле бастады. Қазақ халқының рухани болмысын құрайтын ұлттық идеяның негізі туралы тоталитарлық кезеңдегі еңбектердің басым бөлігі сыңаржақ, кертартпа бағытта, билеуші режимнің саяси мақсатына ыңғайланып жазылған. Қазақ халқының тарихы, мәдениеті, дүниетанымы туралы соңғы он жылда жүргізілген зерттеу жұмыстары осы олқылықтардың орнын толтырып, ұлтымыздың рухани тарихына байланысты біраз ақиқаттардың бетін ашты. Ғасырлар бойы ислам дінін ұстанған қазақ халқының мәдениеті мен ғылымы дамыған, теңдесі жоқ өркениетті мұсылман мемлекеттері қатарында өмір сүргенін тарих растайды. Қазақ халқы сол асыл мұралардың тарихи мұрагері екенін, діні мен тілін, тарихы мен мәдениетін терең біліп, жоғары бағалағаны абзал. Дін мәдениеттің қалыптасуындағы ең ықпалды күш. Өткен дәуірлерде кең байтақ жерді қол астында ұстап, алып мемлекеттер құрған қаншама қауымдар өткен. Алайда салтанаттары ұзаққа бармай, арттарына тағылық пен үрей ізін қалдырып, тарих сахнасынан жоғалып кеткен. Өйткені дінсіз, сенімсіз қоғамның өшпейтін, үлгілі мәдениет құруы мүмкін емес. Тарих сахнасында ұлы мәдениеттер қалдырған ислам діні біздің қазақ халқының да жүздеген жылдар бойы ұстанған дәстүрлі діні екені мәлім.

Зерттеу әдіснамасы

Ұсынылып отырған мақалада қазақ халқының дүниетанымындағы дәстүр мен діннің арақатынасы, қазіргі уақыттағы дін мен дәстүрдің сабақтастығында туындап отырған өзекті тарихи-философиялық мәселелер қарастырылады. Қазіргі «Рухани жаңғыру» түсінігі аясында діни бірегейлікті нығайту, қалыптастыру және діни радикалды көзқарастардың алдын-алу үшін дәстүр мен дін сабақтастығының тарихи, ұлттық үлгісін жаңғырту маңыздылығы тұжырымдалады. Адамшылық қағидалар мен ар-ождан категориялары, этикалық нормалар талданады.

Мақалада тарихи-логикалық талдау, салыстырмалық бағалау сияқты пәнаралық зерттеу әдістері қолданылды.

Ислам мәдениеті мен салт-дәстүрлер

Ислам мәдениетінің қазақ халқының салт-дәстүрін қалыптастырудағы орны да ерекше. Ислам діні ұлтымыздың бітім-болмысы мен мәдениетінде өшпес із қалдырған, халқымыздың тұрмыс-тіршілігінде сақталған діни дәстүрлер: сүндет, неке кию, құрбан айт пен ораза айт, жарамазан, садақа мен пітір беру, бата беру, емдеу түрлері, тасаттық жасау діни жоралғылардың өміршендігін көрсетеді. Сондай-ақ, елдің игілігіне қызмет еткен мазарлар мен кесенелер, мешіттер мен медреселер ұлт руханиятының асыл қазынасы ретінде халқымыздың тарихынан ойып орын алған.

Көрнекті ғалым А. Сейдімбек мәдениетіміздегі ислам дінінің орны туралы былай дейді: «Ислам діні өзі дүниеге келген тарихи-әлеуметтік ортаның сұранымымен үндесіп жатқаны аян. Бұл ретте ислам діні тек қана наным-сенім аясымен шектелмей, сол діндегі елдердің өмір салтына, моральдық-этикалық нормаларына, мәдени-рухани үрдістеріне, дәстүріне айналып отыр. Сондықтан, біз бүгінгі таңда жер бетінде миллиардқа тарта адамның зейінін өзіне тартқан ислам дінін, ең алдымен, рухани құбылыс ретінде құрмет тұтамыз. Ислам дінін құрмет тұта отырып, қазақ халқының тарихи тағдырындағы, рухани болмысындағы осы діннің өзіндік орнын тап басып білуге және алдағы өмірде бұл дінге деген қарым-қатынасымыздың қандай болу керектігін анықтап алуға міндеттіміз» [2].

Еліміздегі көптеген азаматтардың ислам жөніндегі көзқарастарына соңғы кезеңдегі исламофобиялық әрекеттер мен лаңкестіктер теріс ықпал еткенін ескерсек, осы дінді ұстанатын әлемдегі бір жарым миллиард адамның барлығын лаңкестікпен кінәлау немесе мұсылман дінін айыптау ақылға қонымсыз. Оның үстіне біздің халқымыздың рухани тұғыры исламмен тығыз байланысты болғандықтан, ислам құндылықтарының рухани сабақтастықта дамуы ел руханияты үшін ауадай қажет. Ұлттық мінез-

кұлық, жүріс-тұрыс, салт-дәстүр, сенім, өмірлік ұстанымдар мен ұлттық ойлау ерекшелігі – әрбір халықтың тарихи-мәдени даму кезеңдерінде әлеуметтік күші мен рухани нәрін жоғалтпайтын сарқылмас қазынасы, әрі қасиетті тұғыры. Өйткені, ұлттар мен ұлыстар бастапқы тарихи санасы мен рухани әлемінде қалыптасқан ойлау жүйесі мен дүниетанымын, ұлт үшін киелі саналатын қасиеттер мен ата-баба ардақтаған сенімдерді тарихи жадында мәңгілік құндылықтар ретінде қастерлейді.

Қ. Мұхамеджанов: «Бізге келген ислам діні арғы аталарымыздың тәңірлік әдет-ғұрпымен, халқымыздың менталитетімен табиғи үйлесіп кетеді» [3], – деген. Бізше, табиғаттың дүлей күшімен ұдайы бетпе-бет келіп, тайталаста жүрген көшпелі қазақтар қарапайым сезім-түйсігімен-ақ Құдайдың бір екеніне көзі жеткен. Халықтың көптеген ырымы, салт-санасы, дәстүрлері Құранның Аллаға мінәжәт ететін аяттарын еске түсіреді, – деп халықтың дәстүрі мен ырым-жоралғыларындағы ислам құндылықтарының орнын және ұлттық сана мен ділдегі Құран идеясының маңызын айқындайды

Қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрі ислам құндылықтарымен тығыз байланыста дамығанын тарих та растайды. Қазақтың тарихы ислам дінінен таралған шынайы мұсылмандық құндылықтардың қазақ мәдениетіне етене енгенін көрсетеді. Тәуелсіздіктен кейін халықтың исламға жаппай бет бұруын орта ғасырларға шегіну деп емес, оның тарихи тамырына оралуы, өткенін қастерлеуі, мәдениетін жаңғыртуы деп түсінген абзал. Яғни халықтың ұстанатын рухани құндылықтары қандай болса да өркениет жетістіктеріне кедергі келтірмейді, керітартпалық исламның табиғатында жоқ. Алайда мұсылмандықтың сыртқы пішініне баса көңіл бөліп, фатализмге ұрыну ислам әлемінің рухани дағдарысын тудырып отырған қазіргі заманда, халқымыздан шыққан ағартушылардың, мұсылман ойшылдардың туындыларымен сусындай отырып исламға оралсақ, нұр үстіне нұр болмақ. Ал ислам ұғымын жалаң, сыртқы күштер мен жат ел ғалымдарының түсіндірмелерімен ғана қабылдасақ, өткеніне топырақ шашып, өз дәстүрін мансұқтап, қағынан жеріп, ел ішіне іріткі салып жүрген топтардың қатарын көбейтеміз.

Қазақ руханиятының асыл мұралары қай кезеңде болмасын халқымыздың ділі мен мәдениетін қалыптастырудағы басты бағыт-бағдар болған. Қазақ руханиятын зерттеуші көрнекті ғалым Ө.Жәнібековтың «Қазақ халқының ғасырларды артқа салып, өмір талабына сай, қалыптасқан рухани әлемінің бізге әлі де беймәлім сырлары көп. Тамырын тереңге жайған дала өркениетінің зерттеле қоймаған жақтарын аша түсу ғылымға қосылған үлкен үлес болар еді» [4, 976], – деген ой-толғанысы халқымыздың рухани әлемін құрайтын құндылықтардың маңызы мен ауқымдылығын айқындайды.

Елімізде қолға алынған «Мәдени мұра» бағдарламасының тарихи, рухани, бағдарлық мәні зор. Ал руханиятты түгендеуді тек кітапхана сөрелерін толтыру деп ойласақ, қазіргі діншілдіктің кері әсерін жоюға септеспейтіні анық, сондықтан осындай мұраларды игеруді қолға алу керек. Адамның қажеттілігі мен мүддесін қанағаттандыратын құндылықтықтар жүйесі қашан да маңызды. Жағымды құндылықтар әрқашан адамды ізгілікке тәрбиелеп, асқақ мұраттарға жетелейді. Рухани құндылықтар адамның жан-дүниесін байытып, болмысын кемелдендіреді. Ислам құндылықтары мұсылмандардың ар-ұжданының айнасы әрі мұсылман әлемі мәдениетінің өзегі. Қазіргі таңдағы ғылымның дамуына Батыстың қосқан үлесі қанша болса, Батыстың осындай деңгейге көтеріліп, ғылым мен технология саласындағы көптеген жаңалықтарға қол жеткізуіне мұсылман ғалымдардың қосқан үлесі одан да зор. К.В.Бодлейдің айтқанындай: «Қазіргі Батыс мәдениеті ренессансқа, ренессанс өз кезегінде исламға қарыздар» [5, 45 б].

Адамзат тарихының күре тамыры – мәдениет, ал мәдениеттің күре тамыры – адамзаттың ақыл-ойы мен іс-әрекетін дүниеге әкелген ұлттық құндылықтар. Бұл – баршаға белгілі ақиқат. Қай халықтың болмасын өзге жұртқа ұқсамайтын болмыс-бітімі мен өзіндік тағдырын айқындайтын дара белгісі – оның мәдениеті. Өркениетті ұлт, ең алдымен, тарихымен, мәдениетімен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлкенді-кішілі үлесімен, салт-дәстүрімен, әдет-ғұрпымен, ұлтын ұлықтаған ұлы тұлғаларымен дараланады.

Қазақ халқының мәдениеті – ұлт тарихының өшпейтін өзегі, құрамдас бөлігі, маңызды саласы. Сондықтан оны игеру, өз алдына ғылым ретінде танып, оқып-үйрену – қазақпын дейтін әрбір адамның азаматтық парызы, қасиетті борышы, тұрмыс-тіршілігінің таусылмас талабы, көнермейтін қажеттілігі. Рухани мәдениеттің пайда болуы, дамып өркендеуі, сабақтастықпен сақталуы, сонымен бірге жалпыхалықтық сипат алып, бүгін бір ұлтты қамтып, кеңінен таралуы оның бөлінбейтін біртұтас құбылыс екенін аңғартады. Қазақ жеріндегі құндылықтар – қазақ халқының ертеде қалыптасқан үлгі-өнегесі, өрнегі мол өркениеті, ежелгі мәдениеті болғанын айқындайтын мағлұмат-деректердің бастауы. Н.Ә. Назарбаев: «Қазақтар – ұлы өркениеттің мұрагерлері, тарихтың сансапалық құз-қияларына өзінің ұлттық «мен» дегізерлік қасиеттерін алып шыға алды. Жай ғана алып шығып, жай ғана сақтай білген жоқ, сонымен қатар еселеп жаңарта білді» [6, 23 б.] – деп қазақ халқының мол мәдени мұраларының өміршендігіне баса назар аударады.

Енді осы құндылықтарды қалай игереміз деген сұрақ туындай қалса, ең алдымен тілді игеру міндеті тұр. Олай дейтініміз, қазіргі радикализм дертіне ұрынып жүрген жастарымыздың басым көпшілігі ұлттық-рухани

деңгейі жұтаң, көбісі өзінің ана тілінде сөйлей алмайтын азаматтар. Жаңа технология ақпараттарына тұншыққан қазіргі жастар бір-бірімен сөйлеспейтіндіктен, тіл байлығының жетілмеуін «ғасыр індеті» деп бағалауға болады. Кеңестік кезеңдегі қазақ әліпбиінің бірнеше мәрте ауыстырылуы, жаһандану кезінде келген ұғымдар мен сөздердің көптігі жастардың өткен құндылықтармен сабақтастық орнатуына едәуір кедергі келтіруде. Тіпті қазіргі жоғары оқу орнында оқып жүрген жастарымыздың көбі Абайдың «Қара сөздерін» түсінбейді. Демек, өткенге оралу, діни-рухани құндылықтарды игеру, рухани сабақтастықты қалыптастыру оңай іс емес. Қазіргі жастардың басым көпшілігі шетел уағызшылары мен енді ғана қалыптаса бастаған дін саласының мамандарын тыңдаумен шектеледі. Бұл – шөліркеген халықтың рухани сұранысын қанағаттандырмайды, мәйекті құндылық қалыптастыра алмайды.

Ұлттық мәдениет те, ұлттық құндылықтар да адамның рухани және қоғамдық өмірін қамтитындықтан, бір-бірімен өте тығыз байланысты. Ұлттық мәдениет пен ұлттық құндылықтар – ұлтты біріктіретін күш. Ұлттық мәдениет – бір ғана ұлттың дін, мораль, құқық, ақыл-ой, эстетика, тіл, экономика, тұрмыс-тіршілігінің үйлесімді жиынтығы. Ал, ұлттық құндылық сөзінің кең мағынасы – мәдениет әлемі, адам әрекетінің рухани саласы, тұлғаның рухани деңгейі, оның адамгершілік санасының көрсеткіші. Әр ұлт мәдениетінің құндылықтар кешені болады. Ғасырлар қойнауынан жеткен ұлттық мәдениет пен ұлттық құндылықтарымыз ұлттық мәдениеттің ең жоғарғы көрінісі болса, оларды игеруге ұмтылу – рухани дамудың бір көрінісі. Құндылық ұлттың ұлт болып қалыптасуына, ұлттық мүдденің, ұлттық салттың, ұлттық мінездің, ұлттық идеологияның дамуына жөн сілтеп, бағыт беріп отырады. Құндылықтар әлемі – адамдықтың рухани болмысы, рухани байлығы, рухани мәдениеті. Көшпенді қазақ қоғамының даму жолында ұлттық құндылықтарға бай дәстүріміздің алатын орны ерекше. Бұған дәлел – халықтың терең мағыналы мақал-мәтелдері, оқиғаларға толы жырлары мен аңыздары, өткен тарихтан сыр шертетін ауыз әдебиеті, ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, тамыры терең тарихы. Елінің бостандығы мен еркін өмірін уағыздап, қазақтың ұлттық мәдени құндылықтарына ұшан-теңіз үлес қосқан ақын-жыраулардың, ағартушылар мен зиялылардың пайымды толғамдары мен келелі ойлары ешқашан ұмытылмайды.

Қазақ халқының танымал ойшылдары мен ақын-жыраулары құндылықтарымен сусындап, оның ізгіліктерін ислам шығармаларына арқау еткен. Дін – рухани өмірдің ажырамас бөлігі, аса мағызды саласы. Діни мәтіндерді ыждақаттықпен түсініп, адам баласына қажеттілігіне сай оңтайлы жеткізу қай ғасырда да сұраныста болды.

Қазақ халқының діни дүниетанымы туралы сөз болғанда, барлық дерлік рухани мұраларымызды тілге тиек етуге болады. Ақын-жырауларымыз, билеріміз, ағартушыларымыздың ешбірі діннен, діндарлықтан, имандылықтан айналып өтпеген. Барлық рухани мұраны түгендеу мүмкін болмағандықтан, бірнеше тұлғалардың көзқарастарын мысалға келтірдік. Бұл – бұрынғы қазақ дәстүрінде «дұрыс ислам» жоқ деп уағыздайтын топтарға қарсы уәж әрі қазақ ғұламаларының еңбектері Құран аяттары мен пайғамбар хадистерімен ұштасып жатқандығына дәлел. Олардың тек шарифат талаптары мен құлшылықтарды дәріптеумен шектелмей, адамзаттық, адамгершілік құндылықтардың жаршысы болғанын аңғару қиын емес. Демек, дәстүрлі түсініктегі діндарлықтың ауқымы әлдеқайда кең, анағұрлым мәнді.

Қазақ дүниетанымындағы дін мен дәстүр

Тағлымды жырларымен өз дәуірінің өзекті мәселелерін сөз еткен

Тілеуке Күлекеұлы (1748-1819) қазақ халқына «Шал ақын» деген атпен таныс. Өлеңдері мақал-мәтелдер мен нақыл сөздерге, діни ұғымдар мен тағлымды ойларға толы. Барлық құдірет бір Алланың қолында екенін, өмір барда өлімнің болмай қоймайтынын айта келіп, «тіршілікте пенделік парызыңды өтеп, мәңгілік дүниеге дайындық жаса» дегенге саятын ақын толғауларының діни-танымдық деңгейі өте жоғары:

«Өлімнен құтылмассың қашсаңдағы,

Атадан арыстан туып ассаң дағы.

Алладан шыныменен жарлық келсе,

Жұлдыз да жерге түсер аспандағы.

Жігіттер, ғибадат қыл маған нансан,

Намаз оқы, Алланы ойыңа алсан,

Қырық жыл қашқан ажалдан Қорқыт та өлген,

Түбінде сөз сенікі өлмей қалсаң.

Кәрі өлсе соққан дауыл тынғандай-ақ,

Жас өлсе бәйтерегің сынғандай-ақ,

Жігіттер, жас кезінде тәубаға кел,

Ажал деген көзді ашып-жұмғандай-ақ» [7, 126 б], – дейді Шал ақын.

Мұхаммедке бір адам келіп: «Мен соғысуды қалаймын, бірақ оған шамам келмейді» – деді. Мұхаммед : « Әке-шешеннен ешкім қалды ма?» – деді. Ол адам «Шешем бар» – деді. Мұхаммед: «Оған қызмет етумен Алланың құзырынан шық. Бұны істесең әрі қажылықтан, әрі ғұмыраны орындаған, сондай-ақ соғысқан боласың» [8, 60 б], – деген екен.

Шал ақын осы ғибратты толғауына былай арқау етеді:

«Мекке менен Мәдина жолдың ұшы,

Алыс сапар дейді ғой барған кісі.

Ата менен анадан құрметтесең,

Мекке болып табылар үйдің іші», [7, 97 б] – деп ата-анаға құрмет көрсету Меккеге барғаннан кем сауап алмайтынын насихаттайды.

Ақын өмірінің соңғы кездерінде жазған тағы бір өлеңінде:

«Жарлығы екі болмас Хақ Құдайым,

Жанында серігі жоқ дақ құдайым,

Жанымды алсаң, Құдая, иманмен ал,

Шайтанның қазасынан қақ, Құдайым» [7, 123 б], – деп исламның ақ жолынан таймай, имандылықпен ақыретке аттануды тілейді.

Ислам тағылымынан нәр алған танымы терең ақын-жыраулар ақиқатты жырлап, ел-жұртын имандылыққа үндеп, күпірліктен сақ болуға шақырды. Бейбіт өмірге ұйытқы болатын, елдің рухын көтеретін имандылықтың қайнар көзі Құран мен сүннетті шығармашылығының негізгі желісі еткендіктен, ақын-жыраулар поэзиясы ұрпақты имандылыққа, ізгілікке тәрбиелейтін, адамгершілік-өнегелілік құндылықтарды жаңғыртатын терең мазмұнымен ерекше бағалы.

Жыршы, шежіреші, ақын **Әбубәкір (Кердері) Боранқұлұлы (1861-1903)** Алланы бір, пайғамбарды хақ, Құранды шын дейтін діни сауаты бар талант иесі болған. Әбубәкір Кіші жүздегі Жетіру тайпасының Кердері руынан шыққандықтан, «Кердері» атанып кеткен. Әкесі Боранқұл сауыққой әншілігімен қоса он саусағынан өнері тамған бесасап шебер, зергер ұста болған екен. Қолөнермен шұғылданып ер шауып, етік тігіп, сақина соғып, үнемі шоқиып отыратындықтан, жеңгелері әзілдеп «Шоқан» атап кеткен. Сондықтан кейбір зерттеулерде Әбубәкір Шоқанұлы деп беріледі.

«Әбубәкір молданың сырқат болып жатқанда айтқаны» деген өлеңінде:

«Тоғызға толғаннан соң молда көрдім,

Атаның күшіменен зорға көрдім.

Үйреніп әліп-әбжат, әдеп-өркен

Айналып келесі жыл онға келдім», [9, 275 б] – деп жырлаған

Әбубәкір жастайынан дін танып, иман келтіргендіктен, өзінің өлеңдеріне адами асыл қасиеттерді, халал мен харамды, шариғатты арқау еткен.

«Он үште араб көрдім, түркі танып,

Ойландым насихатты жадыма алып.

Молдамыз әр мағынадан жол көрсетіп,

Түсірді мұқтасарға алып барып», [9, 275 б] – деген өлең жолдары ақынның араб, түрік тілдерін үйреніп, шариғат жолынан, исламның негізгі заңдары мен қағидаттарынан да хабары бар адам болғанын байқатады.

Әбубәкір Кердері өзінің «Байлар хақында» деген өлеңінде:

«...Қайыры жоқ байлардан,

Ел қонбаған шөл артық.

Жапанды суы суалып,
Бақа сорған көл артық.
Жебеп, желеп жүретін,
Жұма сайын келетін

Иманы бар өлі артық», [9, 278 б.] – деп, елге шапағаты тимейтін, пайдасы өз басынан аспайтын тірі жүрген байлардан, өнегелі өмір сүріп, иманын жоғалтпай өлген адамның рухы артық деп ой түйеді.

Өсім алу мәселесі ислам дінінде харам нәрселердің қатарына жатқызылып, қатаң тыйым салынған. Бұл туралы Құранда: «Әй мүміндер! Алладан қорқыңдар. Егер сенсеңдер, өсімнен қалып қалған (аласыларыңды) қалдырыңдар (алмандар). Егер оны істемесендер, (өсім алғанды қоймасандар) бұны Аллаға, Пайғамбарына қарсы соғыс деп біліңдер. Егер тәубе қылсаңдар, сонда малдарыңның басы өздеріңдікі. Зұлымдық етпеген және зұлымдыққа ұшырамаған боласыңдар» [10, 81 б.] («Бақара» сүресі, 278, 279-аяттар) – деп көрсетілген.

«Кім қалар өлшеулі өмір толған күні,
Кім жолдас көрде жалғыз қалған күні.
Білгіш деп қызыл тілім сонда айтармын,

Сайрасаң Мәңкір, Нәңкір сұраған күні», [9, 277 б.] – деп, жырлаған ақын жер бетіндегі өлшеулі өмірдің бір күні таусылатынын, ақырет күнінде есеп беретін сәттің болатынын меңзейді.

Ақырет күніне сену – парыз иман негіздерінің бірі. Бұл туралы Құранда («Бақара» сүресі, 62-аят): «Кім Аллаға, ақырет күніне сенсе, Раббыларының қасында сыйлық бар. Оларға қорқыныш жоқ. Әрі олар қайғырмайды» [10, 26 б.] – деп, көрсетілген.

Ақын қоғамдық ұстанымдардың, қарым-қатынастардың және қалыптасқан қағидаттардың азғындап бара жатқанына өкініш білдіреді.

«Қор болған екіншіде сопы жолы,
Бұл жолды ұстаушы еді ердің зоры.
Әліптің атын білмесе надан сопы,
Қорқамын бола ма деп діннің соры?
Сопылық Қап тауынан биік еді,

Теп-тегіс жетіп кетті жұрттың қолы», [9, 270 б.] – деп, пенденің жүрегін Алланы тануға ұмтылдырып, жан-дүниесін тазартып, көркем мінезді үйрететін сопылыққа, яғни тақуалыққа лайық емес адамдардың әрекетіне налитыны аңғарылады.

Абайдың қара сөздері, шығармалары, өлеңдері жалпы адамзатқа негізделген дүниетанымдық құндылықтарға толы. Абайдың дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуына мәдениет, Еуропа, Шығыс, Батыс елдерінің озық тәжірибелері мен жетістіктері ықпалын тигізді.

«Алланың өзі де рас, сөзі де рас.
Рас сөз еш уақытта жалған болмас.
Көп кітап келді Алладан, оның төрті,
Алланы танытуға сөзі айрылмас.
Әманту оқымаған кісі бар ма?
Уәктубиһи дегенмен ісі бар ма?

Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер,
Жарлық берді ол сіздерге сөзді ұғарға», [11, 212 б] – деп иман келтіру ұғымын негіздейді. Адамзат баласының негізгі діни кітаптарға иман келтіру қажеттілігін айтады.

Абайдың «Жетінші қарасөзіндегі» «Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң, ол жан адам жаны болмайды, хайуан жаны болады. Өзелде Құдай тағала хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан, сол әсерін көрсетіп жаратқаны»[12, 21 б] – деген даналық сөзінің мән-мағынасы, тіпті бөлекше дараланып тұр. Абай «дүниенің көрінген сыры», – деп бізді қоршаған әлемді айтса, «дүниенің көрінбеген сыры», – деп құпия сырға толы рухани әлемді меңзейді.

Абай қара сөздерінің көбінде діни мәтіндермен астасып жатқанын аңғарамыз. Қарасөздердегі дін жайлы айтылған дүниелері діни таным мен білімінің терең екенін көрсетіп тұр. Қара сөздерінің он бірі діни тақырыптарға арналған.

Мекен берген, халық қылған Ол – ләмәкән,
Түп иесін көксемей бола ма екен?
Және оған қайтпақсың, оны ойламай,

Өзге мақсат ақылға тола ма екен?!» [11, 153 б.] – деген өлең шумағының екінші жолында Алланы көксеу туралы айтады. Өзіне мекен беріп, халық қылған, яғни, жаратқан Иенді сүйіп, барша әрекетінді сол үшін атқармай, «Және оған қайтпақсың оны ойламай» дейді. Ойлау – Алланы еске алып, зікір ету, «Өзге мақсат ақылға тола ма екен», деп Абай өзіне дейінгі өмір сүрген ислам ғалымдарының жолын ұстанғанын байқатады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көзқарасы дүниетаным түсінігі күллі ғаламның махаббат иесі – Алла. «Ақыреттің егіні» дастанында, адамдарды Аллаға ғана сенуге шақырып, адамға зиян келтіретін оғаш қылықтардан сақтануға үндейді:

«Шын ниетпен бір Аллаға құлшылық қыл,
Түзу түс алдыңдағы жолға таман;
Тағат қыл бір Аллаға ақ ниетпен,
Бұл күнде түк болмайсың жүрген бетпен;
Әр істің ықтияры бір құдайда;
Бір адам қылар қияс шарифатқа,

Құранға, қарамайды жазған хатқа.
Осындай қисық сөзден бойыңды тарт,
Алланы ұқсатпаңыз ешбір затқа;
Бір Алла діліне алмай, фазылына алсын,
Жұмақты біз ғаріпке қылсын несіп» [13, 22 б.].

«Ойласаң, ақыретін бәрі қиын,
Тірлікте ғибадат қып, хаққа сыйын!
Бұл күнде жамандықтан тыйылыңыз,
Алланың көрем десен жұмақ үйін.
...Бұл сөзім бір насихат қарындасқа,
Түп-түгел үлкен-кіші, кәрі-жасқа.

Жеткенше басың жерге ғибадат қыл,
Сұрақ жоқ айтатұғын мұнан басқа» [13, 33 б.] – деп, Мәшһүр Жүсіп пендені жамандықтан сақтандыратын ұлағатты іс ғибадаттың тек Аллаға ғана жасалатынын, иманды қорғап, нығайта түсетінін пайымдайды.

Ақынның «Ықылас» сүресі» деп аталатын өлең шумақтары ислам құндылықтарынан терең сыр шертеді. «Бес қымбат» атты өлеңінде иман, ғақыл, сабыр, шүкір, әдеп құндылықтарын насихаттай келіп:

«Ең әуел керек нәрсе иман деген,
Ақырет істеріне (ишларына) инан деген!
Құдай кешірет дегенмен, іс бітпейді» [13, 83 б.].

Мәшһүр Жүсіптің дін, имандылық тақырыбындағы барлық шығармалары – адамзаттық ұстанымға бағытталған, елді дұрыс бағытқа салып көзін ашатын, келешекті нұсқайтын туындылар. Ол саналы өмірін ұлттың фольклорлық мұрасын, шежіресін, ұлттық рухани дүниелерді жинақтап, жариялауға арнады.

Құранда иман жайлы: «Пайғамбар өзіне Раббы тарапынан түсірілгенге иман келтірді. Мүміндер де барлығы: Аллаға, періштелерге, кітаптарға және пайғамбарларға иман келтірді. «Елшілердің араларын айырмаймыз, естідік те бой ұсындық. Раббымыз! Сенен жарылқау тілейміз, қайтып барар жеріміз де Сенің алдың» [9, 84 б.] («Бақара» сүресі, 285-аят) деп келтірілген.

Иман шарттарынын мұсылмандар үшін маңызды екенін айтады.

«Екінші керек нәрсе – ғақыл деген.

Ғақылсызда таупық жағы тақыр деген.

Аз іске ашуланып, дінін бұзар,

Иманын кәпірлікке сатар деген» [13, 83 б.] – деп, Мәшһүр Жүсіп адамды басқа тіршілік иелерінен ерекшелейтін аса маңызды қасиеттердің бірі ақыл туралы ой қозғайды. Ал ақыл аз болған кезде адам ашуға бой алдырады, ол өз кезегінде түрлі жаман себеп-салдарға әкеліп соқтырады. Бұның артында дін бұзарлық та алыс емес. Ақылды ерекше бағалаған

халқымыздың мынадай сөз жауһарларын қалдырған: «Ақылдан ашу көп болса – ақыл кетер, Ашудан ақыл көп болса – ашу не етер?», «Ақылға ақыл қос, ашуынды тос».

Ал ақыл-ой дамуының ең жоғарғы дәрежесі – өмірлік тәжірибеге жүгінген терең ақыл, даналық. Адамдар өмірдегі, қоршаған ортадағы өзгерістердің мәніне жетуге тырысады. Бұл туралы Құранда: «Шексіз көктердің және жердің жаратылуында түннің және күндіздің өзгеруінде әлбетте, ақыл иелері үшін дәлелдер бар» [10] («Әли Имран» сүресі, 190-аят).

Мәшһүр-Жүсіп адам бойындағы байыптылық пен ұстамдылықты білдіретін асыл қасиеттердің бірі сабырлылық туралы былай дейді:

«Үшінші қымбат нәрсе – сабыр деген,

Сабырлысы мұратын табар деген.

Әр істе сабырсыздың тәубе – зорлық,

Сабырсыздық басқа пәле салар деген» [13, 83 б.], – Мәшһүр Жүсіптің пайымы бойынша сабырлы адам әрқашан өз мұратына жетеді. «Ақыл-адам көрігі, ақылдың сабыр серігі», «Сабырлы болсаң-озарсың, сабырсыз болсаң-тозарсың» – деген халық нақыл сөздер бекер босқа айтылмаған. Сабыр арқылы жақсы мен жаман ажырата білуге шақырады. Асығыстықпен жасалған істің жақсылыққа апармайтыны айтпасақ та түсінікті.

«Әс-Сабур» – Алланың көркем есімдерінің бірі, «сабырлы» дегенді білдіреді. Алла тағала құлдарының күнәларын сабырмен кешіріп, азабын тездетпейді.

Сабыр туралы Құран аяттарында жиі айтылады: «Әй мүміндер! Сабыр және намазбенен (Алладан) жәрдем тілеңдер, күдіксіз Алла (Т.) сабыр етушілермен бірге» [9, 50 б.] («Бақара» сүресі, 153-аят) және «Әй, мүміндер! Әр нәрсеге сабырлы, жауға шыдамды және қорғанысқа дайын болыңдар. Сондай-ақ Алладан қорқыңдар, әрине құтыласыңдар» [9, 126 б.] («Әли Имран» сүресі, 200-аят).

«Төртінші, қымбат нәрсе шүкір деген,

Нығметке шүкірсіздік – күпір деген.

Жатқан жерден: «Кұдай кешір!» [13, 83 б.] деген – қорлық,

Себеп іздеп тура жолмен жүгір деген» – деп, Мәшһүр Жүсіп адамның рухани кемелдену арқылы ұлғайып, адамгершілік келбетін айқындайтын шүкіршілік қасиеті туралы айтады. Шүкіршілік барға қанағат етумен шектелмей, жаратылыс хикметіне терең бойлап, өзінің бұл дүниеде бар болуына, жарық дүниені көріп, тіршілік жасауына шүкір етуінен көрінеді.

Құран сүрелерінде шүкіршілік туралы көптеп кездеседі, солардың бірі «Ағраф» сүресінің 10-аятында: «Билік жасасын деп Біз сендерді жерге табан тіреттік, оны игеріп игілігін көрсін дедік. Бірақ сендер сонда да аз шүкіршілік етесіңдер» [9, 220 б.] десе, осы сүренің 144-аятында («Алла

Т.): «Әй Мұса! Шынында сені адамдардан елшілікке және сөйлесуге таңдап алдым. Ендеше, саған бергендерімді ал да, шүкірлік етушілерден бол» [9, 237 б.] – деп көрсетілген.

«Бесінші, қымбат нәрсе – әдеп деген,

Әдепсізде иман тұру ғажап деген.

Кәпірлік әдептіде тұрмағандай,

Әдеп деген махаббатқа себеп деген» [13, 83 б.] – деп, ақын әр мұсылман әдепті болуы керек деп ой түйді. Әдептілік дегеніміз – тәрбиелі, сыпайы, жылы жүзді, көркем мінезді болу.

Қорытынды

Тұжырымдап айтқанда, қазақ ұлтының бұрыннан қалыптасқан діни құндылықтары мен салт-дәстүрлері бар және олар бір-біріне ешқашан қайшы келмеген. Қазақ ұлты үшін жаңадан дін ойлап тауып немесе басқа елден дін мен мәдениет әкелудің еш қажеті жоқ. Тек қазақ халқының қалыптасқан салт-дәстүрлерін, діни құндылықтары мен мәдениетін, тарихын өскелең ұрпаққа дұрыс түсіндірсек болғаны. Сонда ғана ешбір ағымдар еліміздің бірегейлігіне нұқсан келтіре алмайды. Сонда ғана қазақта бұрын шынайы ислам болмаған, олар исламды дұрыс түсінбеген деген сияқты қазіргі жаңсақ пікірлер туындамас еді. Ал діни радикализм мен жаңсақ түсініктердің алдын-алу, ел арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізумен емес, ұзақ мерзімді стратегиялық жоспарларға негізделуі тиіс. Біздің пікірімізше, оның ішіндегі ең тиімдісі – өскелең ұрпақты мектеп қабырғасынан ұлттық-рухани құндылықтардың тереңінен сусындатып, ақын, жырау, отандық ғалымдарымыздың еңбектерімен таныстыру бағытында кешенді жұмыс жүргізу. Бұл – басқа этностар мен конфессиялардың құқығын шектеу емес, өзіміздің руханиятымызды жаңғыртуға деген талпыныс, ертеңгі ел алауыздығының алдын алу. Бұл – қазіргі десструктивті, радикалды ағымдардың қатарында жүрген қазақ ұлты өкілдеріне ой салатын қадам.

Ислам дінінің адамгершілік, өнегелілік қағидаттары мен құндылықтары ұлтымыз бен ел халқын біріктіретін қайнар көздердің бірі. Көрнекті исламтанушы-ғалым Халифа Алтай: «Дініміз – ислам. Бұған ешбір шәк-шүбәміз жоқ. Әрине, бұны мақтан етеміз. Мұсылман болғандығымыз үшін Аллаға қаншалық шүкірлік етсек те аз» [8, 8 б.], – дейді. Ал қазіргі дәуір бұрынғыларды мақтан тұтумен шектелуді көтермейді, көбіміздің ата-бабаларымыз діндар адамдар болған. Қазіргі ұрпақ өзінің діни танымымен емес, тек бұрынғы үлкендердің діндарлығын айтып мақтанады. Бұл – белгілі бір танымның қалыптасуына ықпал етуі мүмкін, алайда ұстаным орнықтыра алмайды. Өйткені, діндар бабалар өмірден өтті,

біздің діндарлығымыз олардай емес әрі діндарлық сабақтастықтың үзілгендігінен көптеген азаматтар дін жолына түсеміз деп жүріп адасып, теріс ағымдардың қатарын толықтырып жатыр. Әрбір ұлт пен халықтың жүріп өткен жолы мен ұзынсонар тарихы болатыны секілді, қазақтың да дінмен, иманмен, сеніммен біте қайнасып жатқан өз тарихы бар. Дін мен дәстүр дүниетанымы ата-бабаларымыздан бері жалғысып, сабақтасып келгенін естен шығармауымыз керек!

Әдебиеттер тізімі

- 1 Platon. Phaidon. – İstanbul, Atademir H.R.MEB, 1980. – 52 s.
- 2 Сейдімбеков А. Әріп, дін және мәдениет // Өмір журналы. – 1992. – №1. – 37 б.
- 3 Мұхамметжанов Қ. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, Атамұра, 1998. – 416 б.
- 4 Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. – Алматы, Жазушы, 1992. – 192 б.
- 5 Уотт М. Влияние Ислама на средневековую Европу, иное положение в мусулманском мире // Шапағат-нұр. – 2001. – №11. – 36-37 бб.
- 6 Назарбаев Н.Ә. IX Еуразиялық Медиа Форумында сөйлеген сөзі. – Алматы, 2010. – 2 б.
- 7 Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. – Алматы, Жазушы, 2021. 1- том. – 496 б.
- 8 Халифа А. Таңдамалы хадистер аудармасы. – Алматы: «Берен» ШК, 1993. – 112 б.
- 9 Бес ғасыр жырлайды. XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Екі томдық // ҚазССР Ғылым акад. М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер ин-ты, Құраст: М. Байділдаев, М. Мағауин. – Алматы, Жазушы, 1989. Т 2. – 1989. – 496 б.
- 10 Оңғаров Е., Мұратәлі Н. Қасиетті Құран: мағынасы мен түсініктемелері. – Алматы, 2019. – 1012 б.
- 11 Абай. Қалың елім, қазағым... Өлеңдер. – Алматы, Атамұра, 2002. – 224 б.
- 12 Абай. Книга слов: Поэмы. Перевод с казахского К. Серикбаевой, Р. Сейсенбаева. – Алматы: Ел, 1993. – 272 с.
- 13 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 2 том. – Павлодар, «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 384 б.

Transliteration

- 1 Platon. Phaidon. – İstanbul, Atademir H.R.MEB, 1980. – 52 s.
- 2 Seidimbekov A. Arip, din zhane madeniet [Letter, Religion and Culture] // Omir zhurnaly. – 1992. – №1. – 37 b.
- 3 Muhammetzhanov Q. Tandamaly shygarmalar [Selected Works]. – Almaty, Atamura, 1998. – 416 b.
- 4 Zhanibekov O. Uaqyt kerueni [Time Caravan]. – Almaty, Zhazushy, 1992. – 192 b.
- 5 Uott M. Vlijanie Islama na srednevekovuju Evropu, inoe polozhenie v musulmanskom mire [Influence of Islam on Medieval Europe, a Different Position in the Muslim World] // Shapagat-nur. – 2001. – №11. – 36-37 bb.

6 Nazarbaev N.A. IX Eurazijalyq Media Forumynda sojlegen sozi [Speech at the IX Eurasian Media Forum]. – Almaty, 2010. – 2 b.

7 Zheti gasyr zhyrlajdy: eki tomdyq [Seven Centuries Sing: Two Volumes]. – Almaty, Zhazushy, 2021. 1-tom. – 496 b.

8 Halifa A. Tandamaly hadister audarmasy [Translation of Selected Hadiths]. – Almaty: «Beren» ShK, 1993. – 112 b.

9 Bes gasyr zhyrlajdy. XV gasyrdan XX gasyrdyn bas kezine dejingi qazaq aqyn–zhyraularynyn shygarmalary [Five Centuries Sing. Works of Kazakh Poets From the 10th Century to the Beginning of the 20th Century]. Eki tomdyq // QazSSR Gylym akad. M.O.Auezov atyndagy adebiet zhane oner in-ty, Qurast: M. Bajdildaev, M. Magauin. – Almaty, Zhazushy, 1989. T 2. – 1989. – 496 b.

10 Ongarov E., Muratali N. Qasietti Quran: magynasy men tusiniktemeleri [Holy Quran: Meaning and Explanations]. – Almaty, 2019. – 1012 b.

11 Abaj. Qalyn elim, qazagym... Olender [My Dear Country, my Kazakh... Poems]. – Almaty, Atamura, 2002. – 224 b.

12 Abaj. Kniga slov: Pojemy [Book of Words: Poem]. Perevod s kazahskogo K. Serikbaevoy, R. Sejsenbaeva. – Almaty, El, 1993. – 272 s.

13 Mashhur–Zhusip Kopejuly. Shygarmalary [Works]. 2 tom. – Pavlodar, «JeKO» GOF, 2003. – 384 b.

Захай А., Тышхан К.

Особенности религиозности в казахском мировоззрении

Аннотация. В статье рассматривается отражение религиозности в казахском мировоззрении, анализируются труды казахских ученых, посвященным обычаям и традициям ислама, духовному наследию казахского народа. Приводится доказательство того, что казахская традиция сочетается с сурами Корана, хадисами пророка. Показано, что они были предвестниками общечеловеческих, нравственных ценностей, а не ограничивались популяризацией требований шариата и культа. Объясняется, что масштабы религиозности в традиционном понимании гораздо шире, более значимы.

Ключевые слова: национальное мировоззрение, религия, традиции, национальные ценности, нравственность, совесть, аксиология, этика.

Zahai A., Tyshkhan K.

Features of Religiosity in the Kazakh Worldview

Abstract. The article considers the reflection of religiosity in the Kazakh worldview, the works of Kazakh scientists, dedicated the customs and traditions of Islam, about the spiritual heritage of the Kazakh people. The proof is given for the statement that the Kazakh tradition is combined with the verses of the Koran, the hadiths of the prophet. It is shown that they were harbingers of universal, moral values, and were not limited to popularization of the requirements of Sharia and cult. It is explained that the scale of religiosity in the traditional sense is much broader, more significant.

Keywords: National Worldview, Religion, Traditions, National Values, Morality, Conscience, Axiology, Ethics.